

V. GRINAVECKIS

KIRČIAVIMO SISTEMOS REIKŠMĖ KIRČIO ATITRAUKIMUI

Lietuvių kalboje kirtis, būdamas laisvas, nesusijęs su kuriuo vienu skiemeniu, galūninio kirčiavimo žodžių paradigmos atskirose formose šokinėja iš galo į antrą, o daugiaskiemeniuose žodžiuose neretai į trečią ar tolesnį nuo žodžio galo skiemenį. Kadangi kirtį atitraukiančiose lietuvių kalbos tarmėse kirtis atitraukiamas į pirmąjį, į antrąjį ar kurį kitą nuo galo skiemenį, tai kyla klausimas, ar kirčio atitraukimas nėra susijęs su kirčio šokinėjimu nuo žodžio galo į antrąjį ar tolesnius skiemenis. Kalbant apie kirčio šokinėjimo paradigmoje ir kirčio atitraukimo ryšį, visų pirma reikia turėti galvoje tą faktą, kad kirtis šokinėja tik galūninio kirčiavimo paradigmoje, kirtis atitraukiamas taip pat tik galūninio kirčiavimo žodžiuose, formose. Jau vien tas faktas leidžia įtarti, kad kirčio atitraukimas gali būti susijęs su kirčio šokinėjimu paradigmoje, nors lietuvių kalbos tarmėse atitrauktinis kirtis paprastai yra pastovus, susijęs su vienu kuriuo skiemeniu: žemaičių tarmėse su pirmuoju, rytų aukštaičių paprastai su antruoju nuo galo. Tačiau atidžiau patyrinėję atskiras tarmes bei šnektas, kuriose atitraukiamas kirtis, matome ką kita.

Kad kirčiavimo sistema turi įtakos kirčio atitraukimui, ypač kamieno kirčio apibendrinimui, rytų aukštaičių tarmėse yra pastebėjęs Z. Zinkevičius¹ (žr. toliau).

Žemaičių tarmėse, į pietus nuo visuotinio kirčio atitraukimo ploto (pirmojo laipsnio sąlyginio kirčio atitraukimo plote apie Kełmę, Týtuvėnus, Váiguva, Kražiùs, Lioliùs), kirtis paprastai fonetiškai dėsningai atitraukiamas (ne apibendrinamas, žinoma, daugiaskiemeniuose žodžiuose, formose) į tą skiemenį, į kurį, kaitant žodį, kirtis nušoka iš galūnės (linksniuojamųjų žodžių vienaskaitos galininke), pavyzdžiui:

a) į antrąjį nuo galo skiemenį: *betuř'.č'ùs* ~ *beturčiùs* : gal. *betuřti*, *devi'ni* ~ *devyni*: gal. *devynis*, *nekał.tùs* ~ *nekaltùs*; *gi.vàtè* ~ *gyvatè*: gal. *gyvãtę*, *pirtikès* ~ *pirtikès*: gal. *pirtikę*, *sarmàtà* ~ *sarmatà* : gal. *sarmãtą*, *šaltèn'ùs* ~ *Šalteniùs* 'Kelmės raj. kaimo vardas', *pasitiñ.kù* ~ *pasitinkù*, es. 1. 3 as. *pasitiñka*; *gi.vènù* ~ *gyvenù*: es. 1. 3 as. *gyvėna* (Váiguva); *jauni'stè* ~ *jaunyscià* 'jaunystė': gal. *jaunỹsčia*, *galvikè* ~ *galvikè*: gal. *galvikę*, *netikri* ~ *netikri*: gal. *netikrą*; *paei.ni* ~ *paeini*: es. 1. 3 as. *paeina* (Kełmė);

¹ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 45 tt.

b) į trečią ir tolesnius nuo galo skiemenis: *al.kana* ~ *alkanà*: gal. *álkanaq*; *atvirà* ~ *atvirà*: gal. *ātviraq*, *kèturi* ~ *keturi*: gal. *kēturis*, *kùpinà* ~ *kupinà*: gal. *kùpinq*, *pàvàžà* ~ *pavažà*: gal. *pāvažq*, *pàbaĩ.gà* ~ *pabaigà*: gal. *pābaigq*, *pràpuł.tis* ~ *prapultis*: gal. *prāpultĩ* (Váiguva); *sùbàtà* ~ *subatà* (sl.) 'šeštadienis': gal. *sùbatq* (Kełmė).

Taip pat kirtis atitraukiamas ir gretimose vakarų aukštaičių šnektose (Šiluva, Tyruliai, Šiauliai).

Turint galvoje minėtus pavyzdžius, reikia pripažinti, kad kirčio atitraukimą šiuo atveju veikia kirčio šokinėjimo paradigmoje analogija. Atitrauktinio kirčio priegaidės analogijos nėra veikiamos, pavyzdžiui, akūtinės prigimties skiemenyje tariama antrinė tęstinė priegaidė: *devi·ni* ~ *devyni*, plg. gal. *devýnis*, *negi·và* ~ *negyvà*, plg. gal. *negývaq*, *ikel.tà* ~ *ikeltà*, plg. gal. *ikéltaq*, *al.kana* ~ *alkanà*, gal. *álkanaq* (Váiguva), vietoj tvirtagalės priegaidės ant *a*, *e* tariama atitrauktinio kirčio trumpinė: *gi·venù* ~ *gyvenù*: plg. es. 1. 3 as. *gyvėna*, *gi·vātè* ~ *gyvatè*, plg. gal. *gyvātę*, *sveikàtà* ~ *sveikatà*, plg. gal. *sveikātq*. Kaip rodo pateiktieji pavyzdžiai, balsio, kirčiuoto atitrauktiniu kirčiu, ilgumas taip pat nederinamas prie ilgumo balsio, kirčiuoto senoviniu kirčiu.

Kartais minėtame plote kirtis į pirmąjį skiemenį atitraukiamas ir tokiuose žodžiuose, kurių kirtis paradigmoje nekliamas į pirmąjį skiemenį, pvz.: *druòbùž'ùs* ~ *drobužiùs* 'drabužius': gal. *drobùžĩ*; *mètèl'ùs* ~ *meteliùs*: vard. *metėliai*; *pàbėnktùvès* ~ *pabengtuvès* 'pabaigtuves': vard. *pabengtùvès*, *svėikàtà* ~ *sveikatà*: gal. *sveikātq*; *nègàl'ù* ~ *negaliù*: es. 1. 3 as. *negāli* (Váiguva); *nègràžùs* ~ *negražùs*: gal. *negrāžu*, *pàgàdà* ~ *pagadà* (sl.) 'sausas, nelietingas oras; giedra': gal. *pagādq* (Kełmė).

Reikia pasakyti, kad tokio kirčio atitraukimo į pirmąjį skiemenį daugiau esama šiaurinėje minėto ploto dalyje; pavyzdžiui, Váiguvoje toks atitraukimas daug dažnesnis, Kełmėje jis rečiau pasitaiko, o Lioliuose jo visai negirdėta.

Pastebėta šiame plote kirčio atitraukimo ir į antrąjį nuo galo skiemenį žodžiuose (formose), sisteminį kirtį turinčiuose tolesniame negu antras skienuo, pvz.: *berėkañ.ti* ~ *berėkanti* 'berėkianti': gal. *berėkančiq*, *daržũ·sè* ~ *daržūsè* 'daržuose': gal. *daržq*, *svirnũ·sè* ~ *svirnūsè* 'svirnuose': gal. *svirnq*, *š'aul'ũ·sè* ~ *Šiauliūsè* 'Šiauliuose', *vargũ·sè* ~ *vargūsè* 'varguose': gal. *vařq*, *žmuonimis* ~ *žmonimis* 'žmonėmis': vard. *žmónės* (Váiguva), *sergañ.ti* ~ *serganti*: gal. *sergančiq* (Kełmė).

Kartais šiame plote kirtis atitraukiamas ir iš tvirtagalės galūnės, pvz.: *gèrã·* ~ *gerai*, *kèl'ũ* ~ *keliũ*, *nègèrã* ~ *negerai*, *sènès'n'ũ* ~ *senesniũ*, *žmuon'ũ* ~ *žmoniũ* (Váiguva), *sènũ* ~ *senũ* (Kełmė), *k'áuniorė* ~ *Kiaunoriai* (Kiaunoriai). Į prielinksnius kirtis paprastai neatitraukiamas, pvz.: *i·rañkàs* ~ *į rankàs*, *i·kàpùs* ~ *į kapùs* (Váiguva), *su vaikù* ~ *su vaikù* (Kełmė), bet *prì pàt* ~ *pry pàt* 'prie pat' (Váiguva).

Apie Ūžventį, kur kirtis atitraukiamas iš trumpos ir ilgos galūnės, taip pat esama tokių kirčiavimo reiškinių, kai kirtis atitraukiamas į tą skiemenį, kuris turi sistemini kirtį, pvz.: *atkel̃.ti ~ atkelti*: gal. *atkélta, acā·rgùs ~ atsargùs*: gal. *at-sařgu, geltuõni ~ geltoni*: gal. *geltóna, išlaĩ.dùs ~ išlaĩdu, rauduõni ~ raudoni*: gal. *raudóna, laukin'ùs ~ laukiniùs*: gal. *laukini* (Kunegiškių k.); *auslĩ.ndà ~ auslindà* 'karkvabalis': gal. *aũslinda, li.dèkà ~ lydekà*: gal. *lydèka, septĩ.ni ~ septyni*: gal. *septýnis; atli.kti ~ atliekti* 'atlieki': es. 1. 3 as. *atlièkta, išei.nù ~ išeinù*: es. 1. 3 as. *išeina* (Junkilaĩ).

Šiaip apie Ūžventį kirtis dažniausiai atitraukiamas į pirmąjį skiemenį, pvz.: *su mèrgikè ~ su mergikè, laũkin'ùs ~ laukiniùs, sařmàtà ~ sarmatà, sveikàtà ~ sveikatà, žimin'ùs ~ žiemiñiùs* (Kunegiškių k.); *bèsièduñ.ti ~ besèdanti, nègĩ.và ~ negyvà* (Junkilaĩ). Į skiemenį su sisteminiu kirčiu atitraukiama tik iš trumpos galūnės; iš ilgos tvirtagalės galūnės visada atitraukiama į pirmąjį skiemenį. Tai, matyt, rodo, kad atitraukimas į skiemenį su sisteminiu kirčiu yra reiškinys, būdingas tik pirmajam kirčio atitraukimo etapui². Iš antrinių trumpų galūnių kirtis čia paprastai neatitraukiamas, pvz.: *dar'ž'ùks ~ daržiùkas, lauk'ùks ~ laukiùkas, nuoràks ~ noràgas, pi·menùks ~ piemenùkas* (Váiguva); *meš'k'ùks ~ meškiùkas, falvar'k'ùks ~ falvarkiùkas* 'ūkelis' (Pākražantis); *kuovùks ~ kovùkas, sker'sin'ùks ~ skersiniùkas* (Kiaunoriaĩ). Tai rodo, kad šiame plote kirtį iš trumpųjų galūnių pradėta atitraukti dar prieš trumpojo *a* žodžio gale išnykimą; kitaip ir iš sutrumpintų (antrinių) galūnių kirtis būtų buvęs atitrauktas.

Visuotinio kirčio atitraukimo plote (žemaičių tarmėse) kirčio, atitraukto iš antrinės trumpos galūnės į antrąjį ilgąjį skiemenį, priegaidė yra vidurinė, kaip ir atitraukus kirtį iš ilgos galūnės, pvz.: *lãuk'òks ~ laukiùkas, nuoràks ~ noràgas* ir *lãukã· / lã.ukã· ~ laukaiĩ*, bet, kirtį atitraukus iš pirminės trumpos galūnės, šiuo atveju turimą antrinę tęstinę atitrauktinio kirčio priegaidė, pvz.: *lã·ukùs / lã·ukòs ~ laukùs*³. Tas sulyginimas rodo, kad iš antrinių trumpųjų galūnių kirtis atitrauktas antrojo kirčio atitraukimo metu, t. y. atitraukiant kirtį iš ilgųjų cirkumfleksinių galūnių⁴. Anksčiau pateiktieji pavyzdžiai su neatitrauktu kirčiu iš antrinių trumpųjų galūnių sąlyginio kirčio atitraukimo plote minėtą teiginį patvirtina.

Apie Kuršėnus kirtis iš antrinių galūnių kartais atitraukiamas, kartais ne⁵. Tai, matyt, rodo, kad čia kirtis iš ilgųjų tvirtagalių galūnių pradėtas traukti neseniai. Plg. dar čia pasitaikantį kirčio atitraukimą ne į pirmąjį, o į sisteminiu kirčiu

² V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių kirtis, – LKK I 113–114; to pat aut.: Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse, – LKK IV 121–122.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat.

⁵ V. Vitkauskas, Kuršėnų tarmės kirtis ir priegaidės, – LKK III 66.

kirčiuotąjį skiemenį ir gretimos Šáukėnų (Levanùvkos k.) šnektos kirčio atitraukimą iš ilgos tvirtagalės galūnės tik į ilgą skiemenį.

Kirčio atitraukimo į sisteminiu kirčiu kirčiuotą (ne pirmąjį) skiemenį esama ir kitose šiaurės rytų dūnininkų vietose, pavyzdžiui, Čiuinėlių kaime prie Kuršėnų: *acař.gùs* ~ *atsargùs*, gal. *atsařgų*. Tokiu kirčio atitraukimo pavyzdžių iš Kuršėnų pateikia ir V. Vitkauskas⁶.

Reikia pasakyti, kad į pietus nuo minėtojo ploto, apie Girkalni, kirtis atitraukiamas tik iš sutrumpėjusių akūtinių galūnių tų daugiaskiemenių žodžių, kurie paradigmoje kirtį iš galo nukelia į antrąjį nuo galo skiemenį (pvz.: *kel'uõne* ~ *kelionè*, gal. *keliõnė*), *ateĩ.nu* ~ *ateinù*, 3 as. *ateĩna*), bet tų daugiaskiemenių žodžių, kurių kirtis paradigmoje nušoka į trečią ar tolesnį nuo galo skiemenį, kirtis iš galūnės neatitraukiamas, pvz.: *apkalbà* (gal. *ãpkalbą*), *ataugà* (gal. *ãtaugą*), *atgailà* (gal. *ãtgailą*), *pabaudà* (gal. *pãbaudą*), *pagarbà* (gal. *pãgarbą*), *pašalpà* (gal. *pãšalpą*), *paskolà* (gal. *pãskolą*), *pataisà* (gal. *pãtaisą*). Vadinasi, čia kirtis kėlėsi iš sutrumpėjusių akūtinių galūnių į ilgą antrąjį nuo galo skiemenį, paradigmoje gaunanti sisteminių kirtį.

Rytų aukštaičių panevėžiškių šiaurinėje dalyje taip pat pastebimas panašus santykis tarp sisteminio ir atitrauktinio kirčio. Pavyzdžiui, apie Biržus, kur kirtis atitraukiamas iš trumpos galūnės į ilgą ir trumpą skiemenį, daugiaskiemeniuose žodžiuose taip pat atitraukiama į tą skiemenį, kuris turi sisteminių kirtį tiksliai su ta sąlyga, jeigu tas skiemuo yra ilgas, pvz.: *atsař.g's* ~ *atsargùs* : gal. *atsařgų*, *dò·van'* ~ *dovanà* : gal. *dóvaną*, *išlaĩ.d's* ~ *išlaidùs* : gal. *išlaĩdų*, *lĩ·gum'* ~ *lygumà* : gal. *lygumą*, *siètuv'* ~ *sietuvà* (klm. *setuvòs*, gal. *siètuvą*); jeigu skiemuo, turintis sisteminių kirtį yra trumpas, t. y. jį sudaro balsiai *a*, *e*, *i*, *u*, tai kirtis atitraukiamas į antrąjį nuo galo skiemenį, pvz.: *atmiñ.t's'* ~ *atmintis* : gal. *ãtminti*, *atràm'* ~ *atramà* : gal. *ãtramą*, *kupin'* ~ *kupinà* : gal. *kùpiną*, *pabaĩ.g'* ~ *pabaigà* : gal. *pãbaigą*, *prapul'.t's'* ~ *prapultis* : gal. *prãpulti*, *tekìn'* ~ *tekinà* : gal. *tėkiną* (Sodėliškių k. Biržų raj.).

Toks pat kirčio atitraukimo santykis su sisteminiu kirčiu ir visuotinio kirčio atitraukimo plote Mūšės upyne, pavyzdžiui:

a) kai ilgas sisteminių kirtį turintis skiemuo: *dò·van* ~ *dovanà*, *dò·vanu* ~ *dovanũ* : dgs. naud. *dovanóm*;

b) kai trumpas sisteminių kirtį turintis skiemuo: *apĩ·n's'* ~ *apynỹs* : gal. *ãpyni*, *kat'ònu* ~ *katinũ* : gal. *kãtiną*, *kėbėř.kš't's'* ~ *kibiřkštis*, *lašėnė* ~ *lašiniai* : gal. *lãšinius*, *tek'òn'* ~ *tekinà* : gal. *tėkiną* (Mėškalaukio k., Pāsvalio raj.); *pagàl's'* ~ *pagalỹs* : gal. *pãgalį* (Trečiónių k., Pāsvalio raj.); *pabaĩ.g'* ~ *pabaigà* : gal. *pãbaigą*, *pajėl.g'* ~ *pailgà* : dgs. naud. *pailgóm*, gal. *pãilgą*; *ajèrε* ~ *ajerai* : gal. *ãjerą*, *amàtε* ~ *amataĩ* : gal. *ãmatą*, *avėnε* ~ *avinaĩ* : gal. *ãviną*, *ežė-*

⁶ Ten pat, 64.

re ~ *ežerai* : gal. *ėžerą, katėlė* ~ *katilai* : gal. *kātilą, katėne* ~ *katinaĩ* : gal. *kātiną, kepālė* ~ *kepalai* : gal. *kėpalą, pakraš't's'* ~ *pakraštys* : gal. *pākraštį, patėne* ~ *patinaĩ* : gal. *pātiną, plepālė* ~ *plepalai* : gal. *plėpalus* (Vaškaĩ).

Skirtingai nuo žemaičių tarmių Mūšės upyno rytų aukštaičiai kirtį atitraukia į sisteminiu kirčiu kirčiuotą skiemenį ne tik iš trumpos, bet ir iš ilgos tvirtagalės galūnės. Tai galėtų rodyti, kad čia kirtis atitrauktas vienu metu iš trumpos galūnės į trumpą skiemenį ir iš ilgos cirkumfleksinės galūnės.

Daugelis galūninio kirčiavimo daugiaskiemenių žodžių Mūšės upyno šiaurėje, kaip teisingai yra pastebėjęs Z. Zinkevičius⁷, pagal galininko ir kitų kamieno kirtį turinčių linksnių analogiją yra apibendrinę kamieno kirtį, pvz.: *ā'tmin't's'* ~ *ātmintis*, *ā'džal'* ~ *ātzala*, *ā'vež'* ~ *āviza*, *mė'skere* ~ *mėškerė*, *pā'baud'* ~ *pābauda*, *pā'važ'* ~ *pāvaža*, *sprā'g'olė* ~ *sprāgilai* (Mėškalaukio k., Pāsvalio raj.); *ā'kete* ~ *āketė*, *ā'tram* ~ *ātrama*, *ā'pen's'* ~ *āpynis*, *ā.ukštum'* ~ *āukštuma* (Sodėliškių k., Biržų raj.); *ā'kete* ~ *āketė*, *ā'dar'* ~ *ātdara*, *ā'pač''* ~ *āpačia*, *ā'pkalb'* ~ *āpkalba*, *ā'pkasė* ~ *āpkasai*, *ā'pmatė* ~ *āpmatai*, *ā'plėnk'* ~ *āplinka*, *ā'psaug'* ~ *āpsauga*, *ā'teit's'* ~ *āteitis*, *ā'dgail'* ~ *ātgaila*, *ā'tlaide* ~ *ātlaidai*, *ā'tlėd's'* ~ *ātlydis*, *ā'carg'* ~ *ātsarga*, *ā'ckę'* ~ *ātskira*, *ā'tspen'd's'* ~ *ātspindis*, *ā'tvę'* ~ *ātvira*, *ā.ukštom'* ~ *āukštuma*, *aū.skare* ~ *aūskarai*, *boř.bołė* ~ *buřbulai*, *č'aū.dol's'* ~ *čiaūdulis*, *č'aū.skes's'* ~ *čiaūškesis*, *č'ol.bes's'* ~ *čiulbesis*, *dař.žene* ~ *dařžinė*, *dė'sene* ~ *dėšinė*, *dėł.gela* ~ *dilgėlė*, *dūboř's'* ~ *dūburis* (: *dūbořem* ~ *dūburiam*), *doņ.des's'* ~ *dūndesis*, *duōpkas's'* ~ *duōbkasis* (: *duōpkasem*), *duōnkep's'* ~ *dūonkepis* (: *duōnkepem*), *gai.gale* ~ *gaįgalai*, *ėm.pelė* ~ *iņpilai* (: *iņpilam*), *kūbełė* ~ *kūbilai*, *krūven'* ~ *krūvina* (: *krūvinom*), *lai.keņ'* ~ *laiķina* (: *laiķinom*), *mė'zgeņ's'* ~ *mėzginis*, *mišęn's'* ~ *mišinis* (: *mišęnem*), *miłol's'* ~ *mitulis* (: *mituliam*), *mō'keņ's'* ~ *mōķinis* (: *mōķinem*), *ō'bal's'* ~ *ōbalis* 'obuolys' (: *ōbaliam*), *pā'bal's'* ~ *pābalis*, *pā'brol's'* ~ *pābrolis*, *pā'debes's'* ~ *pādebesis*, *pā'der'v's'* ~ *pādirvis*, *pā'gal's'* ~ *pāgalis*, *pā'ger's'* ~ *pāģiris*, *pā'mošale* ~ *pāmušalai*, *pā'kakla* ~ *pākaklė*, *pā'kela* ~ *pākelė*, *pā'maldu* ~ *pāmaldų*, *pā'merge* ~ *pāmergė*, *pā'mėške* ~ *pāmiškė*, *pā'prot's'* ~ *pāprotis*, *pā's'ontęn's'* ~ *pāsiuntinis*, *pā'sal's'* ~ *pāšalis*, *pā'sverne* ~ *pāsvirnė*, *prā'dalge* ~ *prādalgė*, *prā'garė* ~ *prāgarai*, *prā'kaitė* ~ *prākaitai*, *prā'naše* ~ *prānašai*, *pūteņė* ~ *pūtinai* (: *pūtenam*), *priēmene* ~ *priēmenė*, *rā'dęns* ~ *rādinis*, *rė'zgeņs* ~ *rėzginis*, *riėbale* ~ *riėbalai*, *riėšote* ~ *riėšutai*, *skrūzdela* ~ *skrūzdėlė*, *šā'kal's'* ~ *šāķalis*, *šė'pet's'* ~ *šėpetis*, *šiēnpjov's'* ~ *šiēnpiovis*, *teņ.geņ's'* ~ *tiņginis*, *viđoř's'* ~ *viđuris* (*viđurem*), *veř.bale* ~ *viřbalai* (: *viřbalam*), *vō'longe* ~ *vōlungė* (: *vōlungem*), *vō'vere* ~ *vōverė* (: *vōverem*) (Vaškaĩ).

Apie Biržus, pirmojo laipsnio sąlyginio kirčio atitraukimo plote, daugelis literatūrinės kalbos galūninio kirčiavimo žodžių su galūnėmis -ā, -is taip pat turi

⁷ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 48.

pastovų kamieno kirtį, tačiau čia kamieno kirčio apibendrinimo laipsnis mažesnis, nes galūninio kirčiavimo linksniai (išskyrus vns. vardininką) kirčiuojami dvejopai – kamiene ir galūnėje, pvz.: *á·pkalb’* ~ *ãpkalba* (klm. *á·pkalbos* ir *apkalbós*, dgs. klm. *á·pkalbu* ir *apkalbũ*, dgs. naud. *á·pkalbom* ir *apkalbó·m*), *á·taug’* ~ *ãtauga* (klm. *á·taugos* ir *ataugós*), *á·tgail’* ~ *ãtgaila* (klm. *á·tgailos* ir *atgailós*), *á·tmat’* ~ *ãtmata* (klm. *á·tmatos*, *á·tmatu*, retai *atmatũ*), *á·viž’* ~ *ãviža* (klm. *á·vižos* ir *avižós*), *dí·kum’* ~ *dýkuma* (klm. *dí·kumos* ir *dikumós*), *lí·gum’* ~ *lýguma* (klm. *lí·gumos* ir *ligumós*), *pá·baud’* ~ *pãbauda* (klm. *pá·baudos* ir *pabaudós*), *pá·garb* ~ *pãgarba* (klm. *pá·garbos* ir *pagarbós*), *pá·mok’* ~ *pãmoka* (klm. *pá·mokos* ir *pamokós*), *pá·šalp’* ~ *pãšalpa* (klm. *pá·šalpos* ir *pašalpós*), *pá·skol’* ~ *pãskola* (kilm. *pá·skolos* ir *paskolós*), *pá·tais’* ~ *pãtaisa* (klm. *pá·taisos* ir *pataisós*), *ruñ·ken’* ~ *rañkena* (klm. *ruñ·kenos*), *sé·dula* ~ *sẽdula* (klm. *sé·dulos* ir *sedulós*), *sũ·kakt’·s’* ~ *sùkaktis* (klm. *sũ·kaktės* ir *sukaktės*), *sũ·tar’·t’·s’* ~ *sùtartis* (klm. *sũ·tartes* ir *sutartės*, dgs. naud. *sũ·tartem* ir *sutartí·m*) (Sodėliškių k., Bīržų raj.).

Nemaža dalis (žymiai daugiau, negu visuotinio kirčio atitraukimo plote) daugiaskiemenių galūninio kirčiavimo trečiosios kirčiuotės žodžių su galūnėmis *-a*, *-is* čia turi atitrauktinį kirtį antrajame nuo galo skiemenyje, pvz.: *aplaidž’* ~ *aplaidžià*, *aplínkum’* ~ *aplínkumà*, *apskrit’·s’* ~ *apskritis*, *aštrum’* ~ *aštrumà*, *atai·t’·s’* ~ *ateitis*, *atrám’* ~ *atramà*, *atsar·g’* ~ *atsargà*, *adžál’* ~ *atžalà*, *aukštum’* ~ *aukštumà*, *daugum’* ~ *daugumà*, *dešim·t’·s’* ~ *dešimtis*, *didž’um’* ~ *didžiumà*, *dovàn’* ~ *dovanà*, *drutum’* ~ *drutumà*, *geláž’·s’* ~ *geležis*, *gilum’* ~ *gilumà*, *gražum’* ~ *gražumà*, *ilgum’* ~ *ilgumà*, *juodum’* ~ *juodumà*, *pabai·g’* ~ *pabaigà*, *pažiñ·t’·s’* ~ *pažintis*, *platum’* ~ *platumà*, *plonum’* ~ *plonumà*, *prapul’·t’·s’* ~ *prapultis*, *sausum’* ~ *sausumà*, *šlapum’* ~ *šlapumà*, *tamsum’* ~ *tamsumà*, *tolum’* ~ *tolumà*, *žalum’* ~ *žalumà* (Sodėliškių k., Bīržų raj.). Kurių-ne-kurių žodžių ir vardininkas kirčiuojamas dvejopai, pvz.: *šilim’* ~ *šilimà* ir *šilim’* ~ *šilima* (kilm. *šilimós*).

Kirčiavimas atitrauktiniu kirčiu čia yra senesnis, o apibendrintu kamieno kirčiu – naujesnis, pavyzdžiui, tarmės atstovų duomenimis, senoviškai sakoma *pavàž’* ~ *pavažà*, *vodèg’* ~ *vodegà*, o naujoviškai – *pá·važ’* ~ *pãvažà*, *vuòdeg’* ~ *uòdega* (Sodėliškių k., Bīržų raj.).

Reikia pasakyti, kad dalis galūninio kirčiavimo daugiaskiemenių žodžių su ilga vns. vardininko galūne (iš kurios čia kirtis neatitraukiamas) turi apibendrintą kamieno kirtį, pvz.: *pièputis* ~ *piẽputis*, *rùtulis* ~ *rùtulis* (ir *rutulís* ~ *rutulýs*), *žièmkentis* ~ *ziẽmkentis*, *dé·šine* ~ *dẽšinë* (ir *dešinè* ~ *dešinẽ*), *drè·bula* ~ *drẽbulè* ir *drebulà* ~ *drebulẽ*, *duònkepe* ~ *dúonkepè* (dgs. naud. *duònkepem* ~ *dúonkepèm*), *gè·guže* ~ *gẽgužè* (ir *gegužè* ~ *gegužẽ*), *gí·mine* ~ *gìminè* (ir *giminè* ~ *giminẽ*), *kú·ltuve* ~ *kùltuvè*, *mè·škere* ~ *mẽškerè*, *pá·nage* ~ *pãnagè* (klm. *pá·nages* ir *panagės*), *prá·dalge* ~ *prãdalgè*, *skeũ·tere* ~ *skiaũterè* (klm. *skeũteres* ir *skeuterės*), *skrí·bela* ~ *skrýbèlè*, *stá·bula* ~ *stãbulè* ‘stebulè’ ir *stabilà* ~ *stabilẽ* ‘t. p.’, *skrùz-*

delà ~ *skrùzdèlè* (ret.), *skruzdela* ~ *skruzdèlè* (dažn.) (klm. *skruzdelės*) (Sodėliškių k., Bīržų raj.).

Kurie-ne-kurie tokie daugiaskiemeniai žodžiai gali būti ir iš seno kirčiuojami kamiene.

Pasitaiko žodžių, kurių kirtis visoje paradigmoje apibendrintas pagal atitrauktinį, o ne pagal senovinį (sisteminį) kirtį, pvz.: *apī·n'·s'* ~ *apỹnis*, gal. *apī·ni* ~ *apỹ·nī*, *palaũ.ke* ~ *palaũkè* (Vaškaī).

Kurių-ne-kurių žodžių su apibendrintu kamieno kirčiu apibendrinta atitrauktinio kirčio tvirtagalė priegaidė vietoj prigimtinės tvirtapradės, pvz.: *aļ.kan* ~ *aļkana* (: vns. gal. *aļkaną*, dgs. naud. *aļkanom*), *švėļpes'·s'* ~ *švīļpesis* (: vns. gal. *švīļpesī*, dgs. naud. *švīļpesiam*), *teņģen'·s'* ~ *tiņģinis* (: vns. gal. *tiņģinī*, dgs. naud. *tiņģiniam*) (Vaškaī).

Atskiri aukščiau minėtojo tipo žodžiai Mūšos upyno šiaurėje kirčiuojami dvejomis: su apibendrintu kamieno kirčiu ir su atitrauktiniu kirčiu⁸, pvz.: *ā·tram'* ~ *ātrama* ir *atrām'* ~ *atrāmà*, *tá.ukin'* ~ *táukina* ir *taukin'* ~ *taukinà* (Sodėliškių k., Bīržų raj.), *ā·jere* ~ *ājerai* ir *ajère* ~ *ajeraī*, *ā·vene* ~ *āvinai* ir *avène* ~ *avinaī*, *pā·tēne* ~ *pātinai* ir *patēne* ~ *patinaī*, *pā·vakare* ~ *pāvakarè* ir *pavakàre* ~ *pavakarē* (Vaškaī).

Kalbant apie kirčio paradigmoje apibendrinimą vienam skiemeniui, reikia pasakyti, kad žemaičiai turi tris žodžius, kurių vienaskaitos vardininkas turi šauksmininko kirtį. Tai *māma* 'mamà' (Laūkuva, Batakiaī, Žygáičiai, Kuršėnai – Čiuinėlių k., Plūngė, Salantaī, Īmbarè, Kretingà, Mažeikiai, Skuōdas, Rùsnė ir kt.), *pāpa* 'tètè' (Laūkuva, Gadūnāvas, Kretingà – Raguviškių k., Salantaī, Plūngė, Skuōdas – Kaukolikai), *tāta* 'tètè' (Laūkuva). Žodį *māma* 'mamà' su šauksmininko kirčiu vardininke taria ir kurios-ne-kurios aukštaičių šnektos (Kařsakiškis, Panevėžys, Sugiñčiai, Merkinė ir kt.). Su šauksmininko kirčiu kai kur vartojamas ir kurių-ne-kurių *ā* kamieno vardų vardininkas, pvz.: *Marija* 'Marija' (Kařsakiškis), *Untanī.na* ~ *Antanina*, *Branislā.va* ~ *Bronislāva*, *Jadvī.ga* ~ *Jadvỹga*, *Judī.ta* ~ *Judità*, *Juvā.na* ~ *Juvāna* 'Joana', *Kristī.na* ~ *Kristina*, *Mari.ja* ~ *Marija*, *Paulī.na* ~ *Paulina*, *Regī.na* ~ *Regina*, *Sabi.na* ~ *Sabina*, *Zī.ta* ~ *Zita*, *Zuzā.na* ~ *Zuzāna*, bet *Alenà* 'Elena', *Luc'à* ~ *Liucià* 'Liucija', *Ra.zal'à* ~ *Rozalià* 'Rozalija', *Sa'l'à* ~ *Salià* 'Salomėja' (Sugiñčiai, Molėtų raj.). Prie minėtų rytų aukštaičių vardų kamieno kirčio apibendrinimo gali būti prisidėjusi ir lenkų kalbos įtaka. Tačiau reikia pasakyti, kad su apibendrintu antrojo nuo galo skiemens kirčiu minėtieji vardai kirčiuojami tik kirtį atitraukiančių rytų aukštaičių plote, o kur kirtis neatitraukiamas, ten šie vardai paprastai kirčiuojami galūnėje, pvz.: *Agotà*, *Barborà*, *Brigità*, *Daratà*, *Alenà*, *Alžbietà*, *Ievà*, *Jadvygà*, *Mortà*, *Paulinà* (Dùsetos). Galūnėje

⁸ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 48.

šie vardai kirčiuojami ir rytų dzūkų (o lenkų kalbos įtaka čia ne mažesnė, negu rytų aukštaičių), pvz.: *Agãtã ~ Agotã, Untaninã ~ Antaninã, Galenã* 'Elena', *Margaritã, Nastaz'ã ~ Nastaziã* 'Anastazija' (Vaičiūkiškio k., Švenčionių raj.). O Gerveciuose net ne tik lietuviški (*Liudã, Halinã, Mikalinã*), bet ir slaviški vardai kirčiuojami gale (*Ženiã, Dūniã*).

Šauksmininko kirčio apibendrinimas vardininkui yra panašesnis į kamieno kirčio apibendrinimą Mūšės upyne (o ne į žemaičių kirčio atitraukimą į sisteminiu kirčiu kirčiuotą skiemenį, nes šiuo atveju apibendrinamas ir balsio ilgumas, ne tik kirtis: *mãma* 'mamã' Laūkuva, *Mari.ja* 'Marijã' Karsakiškis). Paradigmos kirčio apibendrinimo šiuo atveju nėra, nes vienaskaitos įnagininkas kirčiuojamas galūnėje: *sò mãmã ~ su mamã, sò pãpã ~ su papã, sò tãtã ~ su tatã* (Laūkuva ir kt.), tačiau rytų aukštaičių vardų antrojo nuo galo skiemens kirtis apibendrintas visai paradigmai.

Minėtų žodžių dažnai vartojamas šauksmininkas galėjo ilgainiui užimti ir vardininko vietą. Kad šauksmininkas gali pasidaryti vardininku bene pirmasis yra pastebėjęs K. Jaunius, išaiškinęs panevėžiškių *šõnẽ ~ šuniẽ* 'šuo' (ir dabar vartojamą apie Päsvalį) ir Veliuonõs *šuvã* 'šuo' kilimą iš šauksmininko⁹. Reikia pasakyti, kad apie Laūkuvą ir dabar senieji žmonės skiria vardininką *šũ ~ šuõ* ir šauksmininką *šõvã ~ šuvã*, nors šiaip šios formos maišomos, dažniausiai abiem linksniam (vardininkui ir šauksmininkui) vartojama viena forma *šũ ~ šuõ*¹⁰.

Tame plote, kur kirtis atitraukiamas iš trumpos galūnės tik į ilgą antrąjį nuo galo skiemenį, kirčio atitraukimo daugiaskiemeniuose žodžiuose į sisteminiu kirčiu kirčiuotą skiemenį atvejų nerasta, atrodo, kad jų ir nėra. Čia kirtis, matyt, atitraukiamas grynai fonetiškai, nepriklausomai nuo apibendrinimo pagal paradigmos kirtį. Tai rodo tokie pavyzdžiai, kaip *pabaigã ~ pabaigã* : gal. *pãbaigã* (Troškūnai). Tą patį patvirtina ir rytų aukštaičių šnektų kirčio atitraukimas.

Z. Zinkevičiaus¹¹ pateikti tokie dviskiemenių žodžių kirčiavimo pavyzdžiai, kaip *kĩ.š'k'us ~ kiškiùs, šĩ.tus ~ šitùs, kĩ.tus ~ kitùs, vĩ.sus ~ visùs, kĩ.š'k'u ~ kiškiù, kĩ.tu ~ kitù, vĩ.su ~ visù, šĩ.tu ~ šitù, pũ.si ~ pusè, lã.pi ~ lapè, lã.pis ~ lapès, mẽ.dž'u ~ medžiù, mẽ.dž'us ~ medžiùs* (Buzų k., Ukmergės raj.) ir kt., to dėsnio negriauna, nes šiuo atveju visų pirma turimas ilgojo balsio pagal sisteminiu kirčiu kirčiuotus skiemenis *vĩ.sas ~ visas*, taigi ir *vĩ.su ~ visù*) apibendrinimas, o jau nuo ilgojo balsio priklauso dėsningas kirčio atitraukimas. Be ilgojo balsio, to kirčio atitraukimo negalėtų būti, nes kirtis atitraukiamas tik į ilgąjį antrąjį nuo galo skiemenį. Kad balsio ilgumas šiuo atveju yra lemiamas kirčio apibendrinimo

⁹ K. Jaunius, Dialektologiniai darbai, – V. Drotvinas, V. Grinaveckis, Kalbininkas Kazimieras Jaunius, Vilnius, 1970, 146.

¹⁰ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 257.

¹¹ Ten pat, 45, 47–48.

veiksny, aiškiai rodo tas faktas, kad toks apibendrinimas turimas tik tose rytų aukštaičių šnektose, kur kirčiuotųjų trumpųjų balsių ilgumas yra lygus kirčiuotųjų ilgųjų balsių ilgumui, t. y. kur *sī·kis* ~ *sỹkis* ir *kī·škis* ~ *kīškis* tariami su vienodo ilgumo balsiu *i*, toliau pagal *sī·k'us* ~ *sykiùs* gali būti tariamas ir *kī·š'k'us* ~ *kīškiùs*, o ne priešingai.

Iš kirčio atitraukimo ryšio su sisteminiu kirčiu pietų žemaičių šnektose apie Keļmę, Týtuvėnus, Kražiùs, Lioliùs ir kamieno kirčio apibendrinimo rytų aukštaičių Mūšõs upyne galima padaryti tokią išvadą: skiriasi ne tik žemaičių kirčio atitraukimas nuo rytų aukštaičių kirčio atitraukimo¹², bet skiriasi ir sisteminio kirčio poveikis atitrauktiniam kirčiui. Rytų aukštaičių tarmėse esama kirčio atitraukimo, kamieno balsių, kirčiuotų atitrauktiniu kirčiu, ilgumo ir priegaidžių apibendrinimo, o žemaičių ir gretimose aukštaičių tarmėse (minėtame plote) turimas tik kirčio atitraukimas į sisteminiu kirčiu kirčiuotą skiemenį; balsių ilgumo ir priegaidžių apibendrinimo visoje paradigmoje čia nėra.

Aukščiau pateiktieji kirčio atitraukimo pavyzdžiai ir dėsningumai rodo, kad kirtis (pradžioje pradėtas atitraukti dėl substrato poveikio) visų pirma atitrauktas iš sutrumpėjusių akūtinių galūnių į ilgą antrąjį nuo galo skiemenį, vėliau apibendrinimo keliu imtas atitraukti ir į trumpus skiemenis, o galiausiai ir iš ilgųjų cirkumfleksinių galūnių.

Reikia pridurti, kad žemaičiai apie Rasėinius, Vidūklę, vakarų aukštaičiai apie Girkalnį kirtį iš galūnės atitraukia į antrąjį ilgą skiemenį tik antrosios kirčiuotės žodžių formose, pvz.: *malū·ne* ~ *malūnė*, *plī·ta* (vns. vard. ir įn.) ~ *plytà*, *rañ·ka* (vns. vard. ir įn.) ~ *rankà*, *rū·ta* (vns. vard. ir įn.) ~ *rūtà*, *kel'·uõne* ~ *kelionė*, *kel'·uõnes* ~ *kelionės*, *kuñ·'p'u* ~ *kumpiù*, *kuñ·'p'us* ~ *kumpiùs*, *kvī·nu* ~ *kvynù* 'kmyņų', *kvī·nus* ~ *kvynùs* 'kmyņus', *liēptu* ~ *lieptù*, *liēptus* ~ *lieptùs*, *piř·štu* ~ *pirštù*, *piř·štus* ~ *pirštùs*, *puõnu* ~ *ponù*, *puõnus* ~ *ponùs*, *vī·ža* (vns. vard. ir įn.) ~ *vyžà*, *vī·žas* ~ *vyžàs* (Girkalnis, Ražaitėlių k.). Trečiosios ir ketvirtosios linksniuotės žodžių formų kirtis neatitraukiamas, pvz.: *galvà*, *sausà*, *laukù*, *laukùs*. Tai aiškiai rodo, kad kirčio atitraukimą ir dviskiemeniuose žodžiuose šiose šnektose veikia paradigmos formų kirčio analogija. Antrosios kirčiuotės daugumas linksnių turi kirtį šaknyje (ar priesagoje), todėl ir iš tų linksnių formų, kurios turi kirtį galūnėje, kirtis gali būti atitraukiamas. Kirtis atitraukiamas vns. įn. ir dgs. gal. tų *u* kam. būdvardžių, kurių vardininkas iš seno kirčiuojamas šaknyje, pvz.: *suñ·kus* ~ *suñkus*, taigi ir *suñ·'k'u* ~ *sunkiù*, *suñ·'k'us* ~ *sunkiùs*, *svař·bus* ~ *svařbus*, taigi ir *svař·'b'u* ~ *svarbiù*, *svař·'b'us* ~ *svarbiùs*, bet *baisùs*, taigi ir *bais'·ù* ~ *baisiù*, *bais'ùs* ~ *baisiùs*, *baikštùs* ir *baikš'·č'ù* ~ *baikščiù*, *baikš'·č'ùs* ~ *baikščiùs* ir t. t.

¹² V. Grinaveckis, Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmėse, – Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai VIII (1959) 103–104; Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 38.

Šiose šnektose kirtis taip pat atitraukiamas (*i*)a, *i* kam. veiksmažodžių es. I. 1 ir 2 as. formose, pvz.: *aī.nu* ~ *einù*, *aī.ni* ~ *einì* (plg. *eīna*, *eīnam*, *eīnat*), *šaũ.k'u* ~ *šaukiù*, *šaũki* ~ *šauki*.

Girkalnio šnektoje turimas ir priešingas kirčio atitraukimui reiškinys – kirčio nukėlimas iš šaknies į galūnę daugelio trečiosios kirčiuotės daiktavardžių dgs. gal. formose, pvz.: *diegùs* 'diegus', *driežùs* 'driežus' (*driežas*, *driežai*), *miešlùs* ~ *mėšlùs* 'mėšlus', *stiebùs*, *stuogùs* ~ *stogùs* 'stogus', *uodùs* 'uodus', *vuorùs* ~ *vorùs* 'vorus'. Kirčio nukėlimą į galūnę sąlygoja taip pat paradigmos formų galūnės kirčio analogija, plg. *diegai*, *diegū*, *diegáms*, *diegaĩs*, *dieguosè*, taigi ir *diegùs*. Vns. įn. kirtis į galūnę nenukeliamas (kirčiuojama *diegu*, *driežu*, *stógu* ir t. t.), nes vns. kiti linksniai kirtį turi šaknyje (*diegas*, *diego*, *diegui*, *diega*, *diege*).

Toliau į šiaurę nuo Girkalnio, Užpušinių k., kirtis dviskiemeniuose žodžiuose jau atitraukiamas iš visų trumpųjų galūnių į ilgą priešpaskutinį skiemenį, pvz.: *gal.va* ~ *galvà*, *aũ.sis* ~ *ausis*, *šĩr.dis* ~ *širdis*. Tačiau daugiaskiemeniuose, kuriuose kirtis paradigmoje šokinėja iš galūnės ne į priešpaskutinį, bet į tolesnį nuo galo skiemenį, kirtis iš trumpųjų galūnių ir į ilgą antrąjį nuo galo skiemenį neatitraukiamas, pvz.: *atmintis*, *praetis*, *prapultis*. Į vakarus nuo Viduklės, pavyzdžiui, apie Stulgiūs, kirtis jau atitraukiamas visais atvejais iš trumpos galūnės į ilgą priešpaskutinį skiemenį.

Galūnės trumpumas kirčio atitraukimui ir minėtoje šnektoje turi savo vaidmenį, nes kirtis nurodytais atvejais atitraukiamas tik iš trumpųjų galūnių.

СВЯЗЬ АТТРАКЦИИ УДАРЕНИЯ С АКЦЕНТУАЦИОННОЙ СИСТЕМОЙ ПАРАДИГМЫ

Резюме

В жемайтских говорах в окрестностях Кяльме, Вайгува, Титувенай, Кяуноряй, Кражяй, Пакражантис, Лёляй и в соседних аукштайтских говорах (Шилува, Тируляй, Шяуляй и пр.) ударение оттягивается с краткого конца слова на тот слог, который получает системное ударение в парадигме, напр.: *devi'ni* ~ *devuni*, вин. пад. *devynis*, *pabaigà* ~ *rabai.gà*, вин. пад. *pābaigà*. Это указывает на то, что место аттрактивного ударения в многосложных словах зависит от места системного ударения в основе слова.

Для восточно-аукштайтских говоров бассейна реки Муша свойственно обобщение ударения основы многосложных слов в зависимости от винительного и других падежей, имеющих ударение в основе слова, напр.: *ā'vež'* ~ *āviža*, *mėškere* ~ *mėškeré*, *sprāgē* ~ *sprāgilai*.

В указанных жемайтских и к ним примыкающих западноаукштайтских говорах обобщается только место системного ударения, а долгота гласных и интонации не обобщаются, например, гласный с аттрактивным ударением произносится кратко, а со системным — долго (*gi'venù* — *gyvenù*, 3 лиц. *gyvėna*), аттрактивное ударение имеет восходящую интонацию, а системное — нисходящую (*i'kel.tà* ~ *ikeltà*, вин. пад. ед. ч. *ikeltà*). В восточно-аукштайтских говорах (бассейна реки Муша) обобщается не только ударение основы, но и долгота ударных гласных и их интонации, напр.: *ā.ukštóm'* ~ *āukštuma*, вин. пад. ед. ч. *āukštumà*, *dė'sēne* ~ *dėšinė*, вин. пад. ед. ч. *dėšinė*, *gai.gale* ~ *gai.galai*, вин. пад. ед. ч. *gai.galà*.